

Baranyi Tamás Péter

FELTARTÓZTATÁS ÉS SZÉTVÁLASZTÁS

George F. Kennan és John Lukacs a hidegháborúról

„Burke is a wise man, but he is wise too soon.”

Charles James Fox

Megfigyelői mindenhová követték. Mikor uszodába ment, a KGB ügynökei úsztak mellette. A Spaso House kertjének külső falai ki voltak világítva, mint egy börtönnek, és állandóan fegyveres őrök vigyázták. Mikor fiai orosz gyerekekkel akartak játszani a kerítésen keresztül, az őrök harsányan leteremtették őket, és mindenkit elzavartak. George F. Kennan Moszkva nem fogadta szívesen, pedig élete nagy részében erre a küldetésre készült. A fejébe vette, hogy ha ismeri az oroszokat, képes lesz kezelni őket, üzletet kötni, tárgyalni velük. Rábeszélte az amerikai sajtót, hogy fékezzék támadásaikat Sztálin ellen, és ott-tartózkodása idején arra összpontosított, hogy hasonló enyhülést érjen el Moszkvában is. Oroszország azonban teljesen elzárkózott Kennan elől. Nem tudott beszélni a hétköznapi emberekkel, mindenhol gyanakvással fogadták, a város tele volt plakátokkal, amelyeken pókszerű szörnyekként ábrázolt amerikai katonák lóbalta biológiai fegyverrel megtöltött injekciós tüket. Ilyen körülmények között, a totális elszigeteltség nyomasztó légkörében indult el Kennan egy amerikai nagykövetségnek rendezett konferenciára Londonba. A berlini repülőtéren egy újságíró megkérdezte, hogy a moszkvai nagykövetség munkatársai mennyire tudnak érintkezni az oroszokkal. A kimerült Kennan a szovjetek vendégszeretetét csak a német fogolytáborban szerzett élményeihez tudta hasonlítani. Sztálin dühöngött, a nagykövetet pedig kiutasították a Szovjetunióból. Még azt is megtiltották, hogy visszamenjen a családjáért.¹

Ezekben a sorsdöntő napokban George F. Kennan levelet kapott egy ismeretlen fiatalembertől, egy amerikai magyar bevándorlótól. John Lukacs, akit magával ragadott Kennan akadémikus intelligenciája és külpolitikai éleslátása, levélben fordult a nagykövethez, hogy a kérdéseire választ kapjon. Ez volt az első abból a több mint kétszáz levélből, amit Lukacs és Kennan 1952 és 2005 között váltott.² A kezdetben a közös tudományos érdeklődésre épülő kapcsolat idővel átalakult mély tisztelettel párosult barátsággá. Kennan és Lukacsot először a diplomáciatörténetben vallott sajátos nézeteik hasonlósága döbbsentette meg, majd kiderült, hogy szinte minden aktuálpolitikai

¹ Walter ISAACSON – Evan THOMAS: *The Wise Men. Six Friends and the World They Made*, Simon & Schuster Inc., New York, 1986, 553–555.

² A tanulmány alapjául a levelezésüket közreadó könyv szolgált: *A történelem eleven valósága. George F. Kennan és John Lukacs levelezése*, szerk. John Lukacs, Európa, Budapest, 2010. (A mű oldalszámait a főszövegben hivatkozom.)

kérdésben egyetértenek. Elsősorban a nyolcvanas években alakult ki közöttük olyan mély barátság, hogy azután leveleik átstrukturálódtak, még hosszabbakká váltak, s magánéleti, filozófiai, vallási is témákat érintettek. A nemrég magyarul is napvilágot látott levelgyűjtemény már műfajilag is ódivatúnak hat az információs forradalom korában. A *belletrist* hagyomány késői követői maguk is „klasszikus” emberek voltak, akik csak harminc év barátság után kezdtek tegeződni. A levelek fókuszpontja a hidegháború, a szovjet–amerikai kapcsolatok, ami sarokkövét képezte kettejük közös érdeklődésének.

Kennan európai szemmel nézve is lenyűgözően alapos ismeretekkel rendelkezett az orosz kultúráról, melyeket egyrészt otthonról hozott, hiszen egy közeli rokona felfedező és a cári Oroszország szakértője volt, másrészt a berlini orientalisztikai intézetben töltött tanulóévei alatt szerzett. Emellett több nyelven, így németül, franciául, csehül, lengyelül, portugálul, norvégul is kiválóan beszélt. 1931–1933 között Rigában szolgált diplomataként, majd William C. Bullit nagykövetet kísérte el moszkvai kiküldetésére. Közről nézte végig a harmincas évek tisztogatásait, amelyek természetesen az összes ott tartózkodó amerikai állampolgárt megdöbbentettek, és kiábrándították a szovjet rendszerről. Nem így Kennant! Az ő reakciója más volt. Illúziók hiányában nem csalódott a kommunizmusban, inkább meglepte, hogy a rendszer mélyén milyen virulens módon bújkik meg egy évszázados orosz, néhol bizánci hagyomány, a külvilágtól és az emberi különbözőségtől való félelem.³ Ez a megérzés vált később Kennan meggyőződésévé, s ez vált háború utáni elemzéseinek egyik alapkövévé is.

Feltartóztatás mint figyelmeztetés

1946 elején George F. Kennan James Forrestal tengerészeti miniszterrel állt levelezésben. Forrestal Kennan egyik fő támogatójának számított a kormányban, és sokat adott a diplomata szavára azzal kapcsolatban, amit Churchill annak idején az „orosz enigmának” nevezett. Az egyik ilyen Forrestal-levélre született válasz rövid időn belül világhírnévre tett szert. Ebben a „hosszú táviratban” fogalmazta meg Kennan a Szovjetunióról való elképzeléseit és a Moszkávéval szembeni legjobbnak ítélt politikát, a feltartóztatás politikáját. Később – amikor Hamilton Fish Armstrong főszerkesztő felkérte – beleegyezett, hogy ezen gondolatait a Foreign Affairs számára leírja. Előtte azonban engedélyt kért feletteseitől a megjelentetésre, akik azt a névtelenség feltétele mellett meg is adták. Így született meg a híres X-cikk, *A szovjet magatartás gyökerei* címmel. A New York Times publicistája, Arthur Krock leplezte le rögtön a megjelenés után a cikk mögött álló, szerzőségét titkoló Kennant.⁴

Abban minden olvasó egyetértett, hogy Kennan az angol nyelv briliáns mestere, a cikkek tartalmát azonban sokan vitatták és különbözőképp magyarázták. A „hosszú táv-

³ John LUKACS: *George F. Kennan. A Study of Character*, Yale UP, New Haven – London, 2007, 35–36.

⁴ *Uo.*, 88.

irat” amellelt érvelt, hogy a Szovjetunió valójában a régi cári expanzionizmus felelevenítője, ami az oroszok tradicionális külvilágtól való félelmén, gyanakvásán és a tényekhez való hitetlen hozzáállásán alapul. Kennan fő célja az volt, hogy két elterjedt nézetet cáfoljon meg. Az egyik szerint az USA legstabilabb szövetségese Sztálin, míg másik szerint a szovjetek megbízhatatlanok, veszélyesek, és a kapitalista világ aláaknázásán munkálkodnak. Kennan szerint a szovjet rendszer nem lehetett stabil szövetségese egy nyugati demokráciának, hiszen attól teljesen különbözően működött. Ahogy írta: „Moszkvában soha nem lesz olyan felfogás, ami a politikai célok egységét jelenthetné a Szovjetunió és a kapitalistának tartott országok között”.⁵ Másrészről azonban nem tekinthető valamiféle világforradalom *métropole*-központjának sem. Bármiféle „koraérett” vagy kalandor forradalmi kísérlet ellenérzést váltott volna ki a Kremlben. „A szocializmus ügye” nem volt más, mint a „szovjethatalom támogatása és terjesztése”, a szovjethatalomé – „ahogy azt Moszkvában épp meghatározzák”. A retorika ellenére sem akarták megbolygatni a világ rendjét, hiszen éppen ennek a rendszernek a keretein belül akarták biztonságukat a lehető legnagyobb mértékben megnövelni. Kennan szerint így az Egyesült Államoknak nem volt más lehetősége, mint feltartóztatni a szovjetek expanziós terveit. Ahogy ő látta: „a Szovjetunió vezetőivel fennálló konfliktusunk elsősorban területeket érint, illetve azok népeit – azt a problémát, hogy ki gyakorolja a rendőri hatalmat ki fölött, és hol” (18).

Sokan kritizálták Kennant mint a hidegháborús blokk-gondolkodás „keresztapját”, bár ő maga ezt egész életében igyekezett elhárítani magáról. Mint később oly sokszor kifejtette, ő elsősorban politikai, és nem katonai feltartóztatást sürgetett. Mi sem bizonyítja jobban Kennan álláspontját, aki mindig megvetette „a hidegháború groteszk militarizmusát” (261), mint hogy a feszültségek kiéleződésével, már 1949-ben megromlott a viszonya a washingtoni *establishment*tal. Hamarosan távoznia kellett a közszolgálatból, a következő évtizedben pedig rendszeres támadásokat élt meg mint „puha moralista”. Az 1960-as évektől jelentkező New Left különösen fontos szerepet játszott annak a nézetnek a terjesztésében, hogy a Kennan-cikk megszületésének évében az USA túl elhamarkodottan és túl agresszívan ellensúlyozta a szovjet lépéseket, s ez vezetett a hidegháborúhoz. Valójában azonban az amerikaiak túl későn szánták rá magukat a szovjetek feltartóztatására, túl későn ahhoz, hogy Kelet-Európán még segíteni lehessen (6). 1944 lehetett volna a megfelelő pillanat a szovjet terjeszkedés feltartóztatására, ám ez a kérdés akkor még nem kapott prioritást Washingtonban. Érdekes, hogy mikor 1944-ben brit csapatok szálltak partra Görögországban, hogy a kommunisták befolyását csökkentsék, az amerikaiak nyilvánosan helytelenítették a lépést – az oroszok viszont nem.⁶ Kennan tehát valójában az egyik első olyan amerikai volt, aki felismerte a szovjet politika veszélyeit, és megfelelő pozícióban is volt ahhoz, hogy nézeteivel hasson a döntéshozatalra.

⁵ George F. KENNAN: *The Sources of Soviet Conduct*, Foreign Affairs 1947/4., 2. rész.

⁶ John Lewis GADDIS: *The Origins of Containment. A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy*, Oxford UP, New York, 1982, 12–15.

Mások azt vetették Kennan szemére, hogy sem a táviratban, sem a cikkben nem fejtette ki gondolatait részletesen, és nem tért ki a feltartóztatás eszközeire. Ebben van némi igazság, ám Kennan cikkét akarattal kellett félreolvasni ahhoz, hogy a hidegháborús ipari-katonai komplexum felépítése következzen belőle. „Mr. X.” ugyanis úgy fogalmazott, hogy az USA szovjetekkel szembeni politikája nem lehet más, mint a „terjeszkedési szándékok türelmes, de határozott és éber feltartóztatása”.⁷ A „hosszú távirat” szerint a szovjet magatartás problémájának „megoldása a hatalmunkban áll – anélkül hogy katonai eszközökhöz kellene nyúlnunk”.⁸ Többen azzal vádolták, hogy valójában ő alapozta meg a káros hidegháborús militarizmust, később pedig kódósítással próbálta meg elmosni a felelősségét. Ha ez így is lenne, Kennan teljesítménye abban állna, hogy a hidegháborús gondolkodás fonákosságát már dokumentáltan 1950 előtt felismerte.

A későbbi feltartóztatási politika és Kennan eredeti álláspontja földrajzi vetületében is eltérő. Az X-cikk szerint a szovjet terjeszkedés „feltartóztatható az ellenerő ügyesen és éberen való alkalmazásával, egy sor folytonosan változó földrajzi és politikai ponton – melyek éppen megfelelnek a szovjetek politika manővereinek, és politikájuk folyamatos változásának”.⁹ A hosszú távirat még konkrét pontokat is megjelöl, ahol ilyen ellenpontosításra szükség lehet, akár mert földrajzi vagy inkább stratégiai kulcspontokon fekszenek (Törökország), akár mert alkalmasak arra, hogy éket verjenek a Nyugat országai közé (ENSZ, Közel-Kelet).¹⁰ A taktikai kérdésektől eltekintve bizonyos, hogy Kennan nem erősíteni, hanem enyhíteni kívánta a szembenállás feszültségét. Ahogy évtizedekkel később írta: „Figyelmeztetésnek szántam azok számára, akik úgy gondolták, hogy a sztálini rezsimmel vagy politikai engedékenységgel, vagy háború útján kell szembeszállni” (253).

További kritika volt a feltartóztatás elméleti alapjaival szemben, hogy Kennan nem említette meg Kelet-Európát, a szovjet befolyás első számú területét. Ő úgy vélte, hogy ez akkor már nem is tartozott a nyitott kérdések közé. Ahogy Lukacsnak írta: „Olyan kérdésnek tartottam ezt, amely, egyelőre, az 1945-ös események során elrendeződött, és pedig a lehető legkatasztrofálisabb módon” (20).

Kennan szerint ha hat hónappal korábban írta volna meg a „hosszú táviratot”, a külügyminisztériumban felhúzott szemöldökkel és kételkedve fogadták volna, míg ha hat hónappal később küldte volna el, akkor redundánsnak találták volna, afféle „megtérteknek szóló prédikációnak”.¹¹ Kennan írásai segítségével elérte, hogy rövid időn keresztül beleszólhasson Amerika szovjet-politikájába. A Politikai Tervezőcsoport élén 1949-ig volt erre lehetősége, ám ekkor Dean Achesonnal való vitái miatt lemondott. Acheson utólag így értékelte Kennan hosszú táviratát: „Tanácsai, hogy legyünk jóhiszeműek, törődjünk társadalmunk és gazdaságunk egészségével, mutassuk a legjobb arcun-

⁷ KENNAN: *The Sources of Soviet Conduct*, 2. rész.

⁸ George F. KENNAN: *Long Telegram*, Foreign Relations of the United States [FRUS] 1946/6., 707.

⁹ KENNAN: *The Sources of Soviet Conduct*, 3. rész.

¹⁰ KENNAN: *Long Telegram*, 703.

¹¹ GADDIS: *I. m.*, 25.

kat a világ felé, szóval az, amit a kormány éppen csinálni akart, haszontalanok voltak. Történelmi levezetése vélhetőleg megalapozott volt, de akár az is lehet, hogy nem. Előrejelzései és figyelmeztetései azonban nem is lehettek volna jobbak. Mi válaszoltunk rá lassan.”¹² Dean Achesonnal a felmerülő viták ellenére is jó kapcsolatban maradt. Sőt Kennannek a koreai háború kitörése körüli feszült napokban tanúsított higgadtsága ismét lenyűgözte Achesont, aki – erős szenátusi támogatás mellett – kinevezte moszkvai nagykövetnek. Alig öt hónappal később a nevezetes berlini incidens következtében Kennant kiutasították a Szovjetunióból, és visszavonult a tudományos életbe. Ekkor már nem a Sztálinnal való megbékélés sürgetőit, hanem a minden sarkon kommunisztákat kereső demagógokat tartotta az amerikai szovjet-politika eltérítőinek.

Szétválasztás Kelet-Európában

A virulens antikommunizmus veszélyeire először az 1953. május 13-án, a Notre Dame Egyetemen tartott beszédében hívta fel a figyelmet. Levelezőtársa, John Lukacs szerint ez a beszéd az amerikai politikai próza legkiemelkedőbb alkotása volt a gettysburgi beszéd óta. Az egész Amerikán végigsöprő „vörös veszedelem” különösen kínos volt abból a szempontból, hogy prominens alakjai közül többen is a szovjetekkel való szövetség legharsányabb támogatói voltak a negyvenes években (203). Miután Kennan felszólalt az antikommunizmus veszélyes, már-már vallási színezetű kilengései ellen, egy sor őt támadó cikk és könyv jelent meg (16), az amerikai közvélemény nagy része pedig egyre inkább *Machtpolitiker*ként (26) tekintett rá, aki „konzervatívból liberálissá [...] kemény realistából puha moralistává vált” (150). Azonban, mint ahogy Lukacs többször is rámutatott, Kennan nem volt hatalomtechnikus. Ő az elvek embere volt, nem az eszméké. Nem állhatta a politikai moralizálást, az államérdeknek erkölcsi víziókkal való alátámasztását, ellenben az egyén életében és a politikai magatartásban elvszerűen járt el, és számon is kérte az elveket. Bár sokan megalkuvásnak látták, hogy kiegyezést sürgetett Moszkvával, valójában az elv – a feszültségek csökkentése, milliók sorsának jobbítása Európában – realista és morális volt. Lukacs ezzel kapcsolatban idézett fel egy beszélgetést Donoso Cortés és Metternich között. Az idős osztrák államférfi az eszméket rögzített csövű lövegekhez hasonlította, amelyek csak azokat veszélyeztetik, akik a röppályán mozognak. Ezzel szemben az elv olyan ágyú, amely körbeforog, s minden irányból tüzet nyithat a hazugságra (27).

Éppen amikor a „vörös veszedelem” a csúcspontján járt Amerikában, a Szovjetunió új vezetése egy sor nagyon jelentős engedményt tett Európában. Megszüntették finnországi és ausztriai jelenlétüket, kiegyeztek Titóval, úgy ismerték el az NSZK kormányát, hogy közben nem követelték az NDK elismerését, sőt Adenauert még Moszkvában is

¹² Dean ACHESON: *Present at the Creation*, W. W. Norton & Company, New York, 1969. 151.

fogadták. Az Eisenhower-kormány azonban nem értette meg mindezek jelentőségét. A magyar forradalmat és szabadságharcot a Szovjetunió vérbe fojtotta ugyan, de erre csak többnapos halogatás után szánta rá magát, és mindez olyan folyamatokat indított el, melyek a vég kezdetét jelentették a rendszer számára. 1957-ben a lengyel külügyminiszter, Adam Rapacki terve Közép-Európa atommentes övezetté nyilvánítását irányozta elő. Ez a tervezet valószínűleg nem a lengyel külügyminisztérium a világpolitika befolyásolására tett önálló kísérlete volt, hanem egy olyan politika artikulálása, melyet Moszkva nem követhetett presztízavesztés nélkül.¹³ A kevés nyugati visszhang egyike Kennantól érkezett. A Rapacki-terv illet az elképzeléseibe, hiszen megfelelt az általa már egy ideje sürgetett „szétválasztás” elvének. „Már 1948-ban, amint a Marshall-terv első jótékony gyümölcsei megértek, olyan politikai vonalat sürgettem, mely a kontinensen állomásozó szovjet és amerikai erők fokozatos szétválasztását célozta volna” (20).

1957 folyamán Kennan erről a témáról előadássorozatot is tartott a BBC felkérésére. A hat előadást nagy érdeklődés övezte, főleg Európában. Amerikában a CIA és az Információs Hivatal nagyszabású konferenciákat szervezett e nézetek lejárátására (31). Az ún. Reith-előadásokban felvázolt ötlet szerint mindkét katonai tömb fokozatosan hátrébb húzta volna megszállási övezeteinek határait, úgy, ahogy az korábban Ausztriában történt. Mindkét Németország, Lengyelország és Csehszág is mentesülhetett volna így a megszállástól. A Reith-előadások így váltak bizonyos értelemben az X-cikk másik oldalává: az előbbiben Kennan kifejtette, melyek a szovjet külpolitika működésének elvei a Nyugattal való kapcsolatokban, míg a Reith-előadásokban Moszkva kelet-európai politikáját vizsgálta. Természetesen Kennan is tudta, hogy a fokozatos szétválasztás nem feltétlenül a reális, inkább az ideális kimenetele lett volna az eseményeknek. Egy ilyen elképzelés nemcsak a nyugati hatalmakon, hanem akár a Szovjetunió ellenállásán is megbukhatott volna. A kritikus hangokra Kennan azt válaszolta, hogy Moszkva egész Kelet-Európát csak irányárként kezeli (276). Úgy vélte, hogy erkölcsi kötelesség megpróbálni elkezdni az egyeztetéseket, még akkor is, ha a szovjetek nem bizonyulnak engedékeny partnernek, vagy akár vissza is utasítják a tárgyalást (261).

Lukacs nagy jelentőséget tulajdonított az előadásoknak, melyek később a *Russia, the Atom, and the West* című könyvben is megjelentek. (Ez utóbbiért a szerző a Pulitzer-díjat is elnyerte.) Lukacsnak azonban volt néhány jogos ellenvetése Kennan elméletével kapcsolatban. Elsőként azt vetette fel, hogy „politikai, történelmi és földrajzi okokból” Magyarországot is a demilitarizált országok közé kellene sorolni (34). Később górcső alá vette a Reith-előadásokban kifejtett nézeteket Kelet-Európáról. Kennan szerint ugyanis „a nyugati közösség a közép- és kelet-európai szovjet érdekek feltétel nélküli kapitulációjának árborára szögezte fel a zászlaját”. A nyugati blokk felépítése tehát nem egy olyan alkupozíció megszerzését célozta, ami kompromisszumra készíthette volna

¹³ Erről bővebben lásd MARUZSA Zoltán: *Denuclearization in Central Europe? The Rapacki Plan during the Cold War*, *Öt Kontinens* 2008 (Eötvös Loránd Tudományegyetem), 255–264.

Moszkvát, hanem egy olyan hatalmi tömb kiépítését, melynek láttán minden ellenállásnak el kellett volna olvadnia. Lukacs szerint azonban ez utóbbi nem volt igaz. Szerinte az amerikai politikának egyszerűen nem volt világos elképzelése Kelet-Európáról. Abban már egyetértettek, hogy végeredményben a NATO céljává egyedül a szovjetek Elba-menti katonai feltartóztatása vált.

A történetíró Kennan és Lukacs

A közép-európai szétválasztás mellett Lukacs új könyve, a *Történelmi tudat* is a levelezés középpontjába került. Kennan történész is volt, és – mint kiderült – hasonlóképpen vélekedett a történetírás új útjairól. Mindketten bírálták a tudományoskodó, értéksemleges, erőltetetten objektív történetírást. Kennan szerint „természetesen nem létezhet nagyobb csalás a történetírásban, mint a teljes pártatlanság és objektivitás megjátszása. Éppúgy nincs egy nézete a múltnak minden oldalról, mint ahogy a holdnak, vagy egy almának sincs egy nézete minden oldalról” (51). Nem vetette azonban el a történettudományt mint szubjektívet vagy tudományosan tanulmányozhatatlant. Éppen ellenkezőleg, úgy vélte, hogy pontosan ez adja különleges értékét. Példaként Edward Gibbon híres művét, a *Római birodalom hanyatlása és bukását* hozta fel, ami többet árult el a 18. századi Angliáról, mint az ókori Rómáról. „No és? – kérdezte Kennan. – A XVIII. századi Anglia is megérdemli a tanúságtételeket és a nagy tanúkat” (51).

A szubjektív időérzékelésben amúgy sem lehet megbízni. Ezzel kapcsolatban idézte fel Kennan egy élményét, amikor szülővárosán, Milwaukeeen keresztülhajtva megállt, s a temetőben egyenesen szülei sírjához talált, bár azt még sohasem látta. S miközben a rég elhagyott városban nézte a régi házukat és a sírokat, „a közbeeső évek elvesztették realitásukat. [...] A történelmi igazság más módon érinti meg elménket és érzéseinket, mint a tudományos igazság” (54). Ezen kívül Kennan mély meggyőződése volt az is, hogy „az igazságot csak homályosan és közvetett módon lehet hasznosan megközelíteni, és sohasem frontálisan”. Ezt John Donne III. szatírájával is aláfestette, amely az Igazságot egy meredek csúccsal azonosítja, amit toronyiránt nem lehet megközelíteni, csak körbe-körbe a lankás lejtőkön (196). A Kennan politikai filozófiáját összefoglaló *Around the Cragged Hill* című műve is ennek a gondolatnak a jegyében született. Lukacs ezzel is egyetértett, aki Owen Chadwicket idézve vallotta, hogy „minden történelmi esemény részben titokzatos marad” (324).

A történetírás pozitivista, régimódi szemléletét mindkét szerző kritizálta. Már Kennan *Visszaemlékezések* című könyvét is úgy jellemezte Lukacs, hogy annak legjobb részeiben a szerző „hátrébb lép a »wie es gewesen«-féle mesteri leírásoktól” (66). Szigorúan a diplomáciatörténetet illetően, amiben Lukacs inkább a II. világháború első éveire, Kennan pedig a 19. század végének orosz–francia kapcsolataira koncentrált, szintén egy egészen újszerű meglátásban osztoztak.

Amikor Kennan elkezdte a 19. század végének orosz–francia kapcsolataival foglalkozó *magnum opus*ának első kötetét, Lukacs valósággal ujjongott a saját diplomáciatörténeti koncepciójának megvalósulása láttán. Úgy vélte, hogy a könyv „túl fog menni a diplomáciatörténet megszokott keretein, valami olyasmi felé, amit én is nagyon fontosnak hiszek, s amit szeretek inter-nacionális történelemnek nevezni (fontos a kötőjell!), mely nemcsak külügyminisztériumok és államférfiak kapcsolatairól szól, hanem a legkülönbébb politikai, társadalmi és szellemi elemeket tartalmazza, egy szóval teljes nemzetállamok kapcsolatait” (77–78). Más szóval: nem csak az számít a diplomáciatörténetben, hogy az évek során milyen külpolitikai természetű konfliktusok adódtak, hanem az is, hogy két nemzetállam népe miként gondolt a másikra. Az orosz–francia szövetségekötésben nagy szerepet játszott az orosz arisztokrácia francia-barátsága, de az angol–amerikai „speciális kapcsolat” alapja is végsősoron a kulturális rokonszenv volt. A Franciaországba emigrált tudós, Elie de Cyon ugyanolyan fontos szereplője lehetett az orosz–francia szövetségnek, mint a külügyminiszter Nikolaj Giersz. A brit–német kapcsolatok nem csak azért torkolltak háborúba, mert az elitek világpolitikai víziói különböztek. A katasztrófához részben a két nemzet régóta meglévő, mélyebb szintről feltörő ellenszenv vezetett. Jellemző, hogy Saki novellája, a *When William Came* (135), amely London fiktív német megszállásáról szólt, 1913-ban jelent meg! (135) Lukacs a *Párviadalban* feltárta az angolok kitartó békepártiságát, ami még Churchill kormányra kerülése után is átjárta a közéletet. Churchill hatalmas jelentősége tehát abban is állt, hogy átállította a brit közvéleményt az elkerülhetetlen háború pártjára (245). Lukacs mindezt tömören megfogalmazta: „Létezik olyan, hogy nemzettudat és nemzeti lelkület. És ez a lelkület elkerülhetetlenül befolyásolja a kormányának viselkedését, nem utolsósorban a más nemzetekkel folytatott kapcsolataiban is” (151). Újszerű meglátás volt ez egy olyan mechanizált korszakban, amikor az Egyesült Államok még a vietnámi háború megvívását is a rendszerelmélet elvont igazságai alapján képzelte el megvívni.

Kennan *Russia Leaves the War* című művét is úgy fogadta Lukacs, mint amely „alkalmas arra, hogy annak példája legyen, hogyan kell diplomáciatörténetet írni a demokratikus diplomácia ezen új korában. [...] Többé nem lehetséges a nemzetek kapcsolatainak rekonstruálása oly módon, hogy főként külügyminisztériumaik levéltáaira hagyatkozunk” (29). A történettudományból hiányzó képzelőerőt illetően egy interjúban elmesélte, hogy egy II. Richárdot tanulmányozó kollégájának azt tanácsolta, nézze meg, mit írt róla Churchill *Az angolajkú népek történetében*. A másik történész ezt visszautasította, hiszen Churchill nem volt történész. „Ez a professzionális mentalitásnak olyan extrém példája, amit nagyon sajnálok”, kommentálta.¹⁴ Kennan erről is hasonlóan gondolkodott. Szerinte „a legjobb, ha a történelmet dilettánsok írják – vagy legalábbis olyan emberek, akik, még ha tanítanak is mellette, dilettáns indítékokból írnak történelmet,

¹⁴ *History in a Democratic Age. A Conversation with John Lukacs*, National Endowment for the Humanities, www.neh.gov.

mint ahogy ön is, vagy ahogy Gibbon tette. Jó történetírás csak a téma iránti szeretetből fakadhat, és nagyon ritkán vagy talán soha a *publikálj vagy pusztulj* alapelvéből” (85).

Ugyanakkor abban is egyetértettek, hogy a történetírás extrém eltávolodása a tárgytól nem célravezető. A francia *Annales*-iskola többek közt társadalomtörténelmi és gazdasági perspektívát hozott a történetírásba, Fernand Braudel pedig már nem kevesebbel, mint a „totális történelem” megírásával próbálkozott. Lukacs szerint azonban az *Annales*-iskola eredményei nem értek fel a célkitűzéseikhez (202).

A demokratikus kor történelmét megírni sokkal nehezebb, mint a korábbi időkét. Ezt már Tocqueville is megmondta, de ez a tanulsága a lukacsi történetírásnak is. Ez nem másnak tulajdonítható, mint a döntésmechanizmus összetettségének és a különböző hatalmi központok bonyolult kölcsönhatásainak. Lukacs azt róttá fel a frissen nyilvánossá vált dokumentumok szerkesztőinek, történészeinek, hogy vissza-visszatérően használják a „Washington” szót mint metonímiát az Egyesült Államok döntéshozatali gépezetére. „Csakhogy Washington olyan különböző embereket jelentett, mint Eisenhower, Dulles, Allen Dulles, Radford admirális, Herbert Hoover Jr. [...] – akiknek a szándékai, mi több, még a gondolkodásmódja is gyakran egészen különböző volt. Egy történész számára többé-kevésbé lehetséges megállapítani, hogy milyen döntések születtek, vagy hogy milyen fajta döntéseket nem hoztak meg. De a döntések mögött rejlő szándékokat (vagy akár az időzítésüket) nem könnyű azonosítani; mindez éppenséggel komplikáltabb és bizánciasabb, mint a Kremlben a néhány ember által hozott döntések háttere” (295–296). S maga az amerikai nemzeti karakter, ami Lukacs szerint a döntéshozatal alapja, soha nem változott még gyorsabban, mint éppen a hidegháború korszakában.

Az amerikai nemzeti karakter

Bármit is mondjanak a felszínes bizonyítékok, a brit és az amerikai gondolkodás közötti fő különbség az, hogy az amerikaiak ideológusok, míg az angol elme inkább pragmatikus. Lukacs szerint az amerikai szemlélet a puritán, főképpen a New England-i hagyományból ered, „minden mögöttes pesszimizmusával és kétségbeesésével” (60). A New England-i hagyományok azonban a 20. századra már megkoptak, és helyükre valami más lépett. Kennan úgy írt egy 1985-ös, a Középnyugaton tett útjáról, hogy számára az USA már „nem kevésbé idegen ország”, mint az európai országok. Csodálkozott a fehér protestáns elit „teljes kudarcán [...]”, hogy megőrizze azt a politikai és kulturális tekintélyét, melyet egykor élvezett, és a közönyén, mellyel saját normáinak megszűnését és önnön tehetetlenségét elfogadja. Gyanítom, hogy ez jórészt saját elkülönülésének és individualizmusának következménye, az attól való ódzkodásnak, hogy keveredjen olyanokkal, akik nem osztoznak a *manière*-jaiban, ahogy Tocqueville mondta volna” (141).

A New York-i intellektuális körök és a vidéki Amerika közötti nagy szakadék mintha tovább szélesedett volna. New Yorkba visszatérőben egy magyarországi látogatásáról Lukacsot elemi erővel lepte meg az, amit ő a városi Amerika bajának látott, és amit utánozhatatlan képszerűséggel írt le. Leszállva a repülőről, „a gonosz bűze nyomasztott. Ez nem fizikai bűz volt, hanem szellemi, de összetevői láthatók és hallhatók. [...] Az Észak Calcuttája többé nem megfelelő elnevezés annak a millió fénynek a leírására, melyek hamisan leplezik a mindenütt jelenvaló bűnök városát, melyet olyan férfiak és nők (és, sajnos, gyermekek) népesítenek be, akiknek a jobbik énje már szinte már nem is létezik, szívüket és lelküket annyira hatalmukban tartják a barbár indulatok. Olyan újfajta barbárság ez, mely példanélküli” (236).

A „másik Amerika” azonban még hordozta az ország régi erényeit. Egy alkalommal, a Délen és Chicagóban tett kirándulása folytán Kennant felvidította a „szellem frissessége, mely annyira elűt a New York-i régió reménytelenségétől. [...] Talán az egész polgárháború tévedés volt. Az a Lincoln egy csodálatra méltó és megható alak, az világos; de mi volt a legfontosabb célja? Az Unió megőrzése. Valóban olyan jó ötlet volt ez? Abban nőttem fel, hogy igen. Most már nem vagyok annyira biztos benne” (86). Az amerikaiság egyik alapvető eszményét, az ország morális küldetését is kétségbe vonta. „Nehezen tudom elfogadni, hogy szerinted az Egyesült Államok nemzeti érdekeinek van valamiféle erkölcsi minősége”. Az amerikai függetlenségi háborúban nem látott „nagyon világos erkölcsi elemet”, és a polgárháború moralitását is megkérdőjelezte. Mint írta, nem volt biztos benne, hogy „a nemzet egységének megőrzése olyan morális jelentőséggel bírt, hogy érdemes volt miatta megvívni egy polgárháborút. [...] Az ország létezik; és e puszta létezéséből fakad nemzeti érdeke. De ezt semmiképp sem volna szabad idealizálni. Még abban sem vagyok biztos, hogy összességében jótékony hatással volt a világra” (149). Kennan szerint így maga az ország létezése a *raison d'état*. Ez a tény pedig kizárja, hogy az államérdeket a morál alapján lehessen megalapozni.

A Nyugat általános hanyatlásának Amerikában is nyilvánvaló jelei mutatkoztak, 1968 előszele pedig az ottani egyetemeket is megcsapta. Kennan már 1967-ben felszólalt a diáklázadások ellen a Swathmore College-ben tartott beszédében. 1968-ban már úgy gondolta, hogy csak Oxford és néhány katolikus egyetem volt az, ahol igazi oktatásban lehet részesülni. Lukacs szerint ebben tévedett, hiszen a katolikus egyetemek vezetése abban a viselkedésben szenvedett, hogy bebizonyítsák, „ők sem kevésbé progresszívek másoknál” (67–68).

Lukacs ugyanakkor éles szemmel figyelt fel „a Nyugat hanyatlása” fogalom fonák voltára, a 4. századi Római Birodalom sántító párhuzamára. Feltette a kérdést: „hol vannak a friss, kemény, életerős barbár törzsek? [...] Sem az oroszok, sem az úgynevezett harmadik világ nem mutatja annak a nyers – akár szellemi, akár fizikai – egészségnak a jeleit, aminek láttán azt mondhatnánk, hogy potenciálisan Európa és Amerika fölött állnak” (132–133). E Spengler óta fel-felmerülő képzet ma sem kevésbé aktuális, mint a hatvanas években.

Másokhoz hasonlóan Kennan is a demokrácia diszfunkcióihoz kötötte a hanyatlás gondolatát. A korábbi évszázad ipari és technológiai változásait, valamint a demokrácia kiszélesedését nem tartotta fenntartások nélkül üdvözlendőnek. Ha kellett is a változás, akkor is fokozatosan kellett volna megtörténnie, hiszen az emberek nem tudtak alkalmazkodni hozzá. Az sem biztos, hogy e változások, az urbanizáció, az iparosodás vagy az egalitarianizmus önmagukban kívánatosak voltak-e egyáltalán (108). Gibbont idézve úgy vélte, hogy ha a tömegek veszik kezükbe a hatalmat, először visszaélnék vele, majd utána odaadják azt az első diktátorjelöltnek (306). Bár Kennannál sokkal kevésbé volt kiábrándult, Lukacs is úgy érezte, hogy a politikai rendszer devalválódott. Mint írta, „a demokrácia túlbecsülte az emberek jellemét és intelligenciáját. [...] Most, cinikus módon, az emberek jellemének és intelligenciájának lebecsüléséhez vezetett” (292). Kennan elismerte, hogy a demokrácia „hosszú távon valószínűleg nemcsak a legszilárdabb kormányzati forma, hanem egyben az, amelyik a legnagyobb lehetőségeket biztosítja a személyes fejlődésre” (213). Azonban azt is hozzátette, hogy ezek az eszmék és intézmények „lényegileg alkalmatlanok az új problémák megoldására” (212). A „nép hangja” legyen a legfontosabb hang, amelyre egy állam döntéshozatala figyel, de korántsem az egyetlen hang! Létre kell hozni egy olyan testületet, amelynek pozíciója nem függ választástól, és nincs kitéve közvetlenül a politikai csatározásnak. Egy ilyen „államtanácsnak” természetesen nem a napi ügyek megoldása, hanem a „legfőbb döntések meghozatala” (214) lenne a feladata. Kennan szerint ilyen volt az amerikai Szenátus (a 17. alkotmánykiegészítésig), az angol Lordok Háza vagy a japánoknál a „rangidős államférfiak” rendszere. Mindezeket a nézeteket Lukacs nem tartotta szerencsésnek. Valóban, nehéz elképzelni, hogyan felejtette el Kennan az amerikai politikai *manières* egyik alapvetését. Mivel az amerikaiak ideologikus szemléletűek, nem pedig pragmatikusak, bármilyen politikai változást csak az ortodoxia látszatának fenntartásával fogadnának el. Az alkotmány elveinek és a politikai gyakorlatnak ilyen innovatív figyelmen kívül hagyása nyilvánvalóan bukásra lett volna ítélve az Egyesült Államokban.

Kennan szerint az is nagy kárt okozott Amerikának, hogy a hidegháború kezdete óta azonosították a hazaszeretetet az antikommunizmussal (186). Gyakran vádolták felületesen a hazafiság hiányával, amire úgy válaszolt, hogy a hazaszeretetet, „akárcsak bármely intim kapcsolat, mindig bonyolult” (121). A diplomatát különösen zavarták az amerikaiak rossz értelemben vett nacionalizmusának megnyilvánulásai. A lökhárító-matricáktól, melyeken olyan feliratok virítottak, mint „Amerika – éld meg, vagy hagyd itt”, mindig kedve lett volna tényleg elhagyni az országot (122). Ahogy az *Around the Cragged Hill* című könyvében kifejtette, kétfajta nacionalizmus létezik, de nehéz őket néven nevezni. Kennan próbálkozott „normális nacionalizmust” és „romantikus nacionalizmust” meghatározni, Lukacs azonban rámutatott ennek az elnevezésnek a hátulütőire.¹⁵ A romantikusan túlfűtött nacionalizmus az alapja az általa elítélt jelenségnek, ám a ro-

¹⁵ A témával teljességében foglalkozik a magyar származású tudós egy nemrég megjelent műve: John LUKACS: *Populizmus és demokrácia. Félelem és gyűlölet*, Európa, Budapest, 2008.

mantika individualista, míg a leírni kívánt jelenség nem az. Látszik, hogy ezeket az érzelmeket már akkor is nehéz volt meghatározni a szemantikai dzsungelben. Lukacs a „nacionalista” és a „patrióta” megkülönböztetést használta: itt a nacionalizmus negatív, kollektív eszme, amely nem a nemzetet vagy államot, hanem a népet tekinti kiindulópontnak, ami Kelet-Európára mindig is jellemző volt (251–252). A szovjetek birodalmának felbomlása után is ennek az érzésnek a fellángolásától félt – hiszen a birodalmak felbomlását mindig háborúságok kísérik. A kilencvenes évek elején, Lukacs meglátása szerint a nacionalizmus cementje volt az egyetlen, ami betöltötte a szovjetek által hagyott űrt (212). A hitleri változathoz való visszatérés azonban valószínűtlennek tűnt. Az ezzel szembeni garancia érdekes módon a „tömegek kicsinyes materializmusában rejlik, az óriási méretű középosztályok fokozatos kialakulásában (ez a szó is elavult: igazából az olyan társadalmakra gondolok, amelyekben nincs sem proletariátus, sem arisztokrácia)” (218).

A nyolcvanas évektől kezdve a levelezés egyre gyakoribb témájává vált a filozófia és a vallás is. Kennan a modernizmus hullámaintól körülvelt régi világot, a protestáns erkölcsök romlását nemcsak Amerikában, hanem Norvégiában is megfigyelte. Felesége norvég volt, ezért gyakran töltötték nyaraikat Kristiansandban. Jó véleménynel volt róluk és a többi északi népről, átjárta egyfajta ódon *nostalgie du Nord* (100). 1976-ban viszont már az volt a benyomása, hogy a norvégok negyvenöt évvel korábban sokkal szerethetőbbek voltak: „az 1920-as évekig a norvégok, ahogy Nagy Frigyes mondta a katonáiról, *grossgehungert*-ek voltak; egy csodálatos nép: erősek, egyszerűek, komolyak és méltóságteljesek. Most meg elsöpörte őket az automobilizmus meg minden, ami azzal együtt jár – még rosszabbak, mint mi voltunk” (84). A legteljesebben megvalósult egalitarianizmus és szekularizáció „nem tesz jót” a norvégoknak (250). „Hány olyan ember és nép van, aki és amely jobban viseli a nehézségeket és a szegénységet, mint ők a jólétet!”, írta egyszer kiábrándulva (200). Lukacsnak sokkal jobb tapasztalatai voltak Svédországban, ahol 2001-ben járt. Ahogy írta, „fakó puritanizmusuk alatt (mert a szocialista demokráciájuk a maga módján puritán) a humanizmus vastag rétegét látom, mely nemcsak a viselkedésüket irányítja, hanem a gondolkodásukat is” (318).

Kennan főleg a buzgó katolikus Lukacs hatására került igen közel a katolikus egyházhoz, de megmaradt amerikai presbiteriánusnak. Ahogy egy katolikus svéd történésznek írt levelében kifejtette, „jóllehet nem azonosulok a kálvinista teológia minden hagyományos tételével, életemre és jellememre rányomta bélyegét a presbiteriánus származás; és ha más nem, már csak az őseim iránti tisztelet is megnehezítené, hogy bármi más módon gondoljak magamra” (270). Kennan Szent Ágoston *Vallomásait* vagy Bernarnos könyvét Lukacs tanácsára, és nem kálvinista alapon, hanem a katolicizmus-hoz közel álló szellemiségben olvasta. A presbiteriánus hitet viszont kulturális közegként fogta fel, amiből nem lehetett kilépni. Az amerikaiság protestantizmussal való azonosítása még a sematikus gondolkodáson felülemelkedett Kennan számára is átléphetetlen határ volt. A protestáns erkölcs az ő számára is az amerikai identitás legmélyebb rétegét jelentette.

Magyarország külső és belső szemmel

A magyar nemzeti identitás feltérképezése egyszerűbbnek tűnt az amerikainál, azonban szintén sokat változott a hidegháború korszakában. Kennant több szál is kötötte a magyarokhoz, például apját is a magyar államférfiről nevezték el Kossuth Kent Kennannek. Lukacs barátsága folytán természetes módon kezdte el érdekelni Európa és Oroszország története mellett Magyarország sorsa is. Az 1956-os forradalommal kapcsolatban úgy vélte, hogy a Szovjetunióknak azért kellett bevonulnia, mert egy a Varsói Szerződésből kilépő Magyarország bizonyosan belépett volna az Észak-Atlanti Szerződés Szervezetébe. Lukacs emlékeztette kollégáját, hogy a forradalmi kormány többször is a leghatározottabban kijelentette, semleges országgá tennék Magyarországot. Az amerikai közönyt is kárhoztatta, amit a történelem ugyanúgy el fog ítélni, mint az orosz brutalitást. „Egészen tragikus paradoxon, hogy Sztálin halála majdnem egybeesett a jelenlegi amerikai elnök első beiktatásával, az 1956-os magyarországi válság pedig az újrávalasztásával” (36–37). Később, mikor kérve-kéretlenül Lukacs birtokába jutott egy sor, a forradalommal foglalkozó orosz, amerikai és magyar forrás, újra felvetette a témát. Arra a következtetésre jutott, hogy az oroszok valóban tanácstalanok voltak a forradalom után, és őszinte volt az október 30-i kommunikéjük a kivonulásról és a Varsói Szerződés államaihoz való viszony ártérteleléséről. Bár itt-ott felbukkant a „finnlandizáció” szó is, amerikai részről soha nem merült fel a közép-európai helyzetről való komoly tárgyalás lehetősége. Az Egyesült Államokban továbbra is felgöngyölítésről beszéltek, de világossá tették, hogy nem fognak beavatkozni. Lukacs szerint általános meglepetést okozott Washingtonban mind a forradalom mérete, mind az oroszok kivonulása, „de nem azért, mintha nem lettek volna információik vagy korábbi jelentéseik, épp ellenkezőleg, azért, mert képtelenek voltak megszabadítani gondolkodásukat az elfogadott vélemények kategóriáitól, amelyek közül sok mereven ideologikus volt” (296–297).

1986-ban George és Annelise Kennan Magyarországra látogattak, és a margitszigeti gyógykezelés mellett jutott idejük utazni is. Egerbe, Esztergomba, Szentendrre és Visegrádra látogattak, s megpróbáltak találkozni Szegedy-Maszák Mihállyal is, bár elkerülték egymást. Esténként a Margitszigeten hallgatták a robajlást, ahogy a Duna vizén szovjet utánpótlás-szállító hajók haladtak el a vasúti kirakodóhelyekről a nagy katonai bázisra tartva. Kennant nagyon megérintette a szovjet megszállás fizikai jelenvalósága. „Valahányszor kimegyek, és emberekkel találkozom, felteszik nekem azt a kérdést – de úgy, hogy megszakad a szívem –, melyre nem tudok válaszolni nekik”, idézte fel érzéseit (154). Kennant elborzasztották a „nagy és ismételt pusztítás” jelei, hogy szinte semmi sem állt már, ami a török kor előtt épült. Egerbe utazva azonban az lepte meg, hogy a földek milyen jó állapotban vannak, a „tétesítés” ellenére is. Ez csak újfent megerősítette azt az elképzelését, hogy – Tocqueville-lal szólva – nem az intézmények számítanak a leginkább egy nemzet életében, hanem a *les manières* (157–158). Úgy látta, a magya-

rok „némiképp lehangoltak és sérültek” a sorscsapások miatt, melyeket országuk kicsinysége és rossz földrajzi helyzete miatt voltak kénytelenek elszenvedni. „Álmaik és reményeik rendszerint túlmennek a realitásokon – az étvágyuk a gyomruk méretén. [...] A nagy parlamentjük az álmaik és a lehetőségeik közötti hatalmas szakadék szimbóluma” (153). Szerinte a magyaroknak a földrajzi szűkösség miatt tágabb térre volna szükségük a kibontakozáshoz, így örömmel nyugtázta, hogy a magyarok minél hamarabb Európa részévé kívántak válni a rendszerváltás után (241).

A magyar frusztrációt Kennan akkor is érezte, mikor egy sor intelligens emberrel találkozott, akik különböző hivatalokból, így például a Külügyminisztériumból érkeztek. Nyomasztotta őket az „orosz fa árnyéka”, de sújtotta őket egy mélyebben gyökeredző boldogtalanság is „az újabban megtapasztalt viszonylagos jólétük miatt, amely közelebb vitte őket a Nyugathoz, csak hogy elkezdtek megtapasztalni egy unalmas, materialista jóléti társadalom ürességét és elégedetlenségét is, és nem tudták, mit kezdjenek ezzel az érzéssel. Együttéreztem velük. Mi hozzájuk képest már hozzáedződünk ehhez az ürességhez, valahogy megtanultunk élni benne. Számukra még új volt” (158).

A rendszerváltoztatáskor, 1990-ben Lukacs Magyarországra érkezett (229–238), mert három barátja is az események fősodratába került: Varga Béla, Antall József és Jeszenszky Géza. Varga tisztelendőhöz kötötte a legtöbb szál: 1952 óta ismerte, még az emigráció előtt tagja volt pártjának, s neki ajánlotta a *Budapest 1900*-at is. Lukacs elkísérte Varga Bélát a Parlamentbe, és ő írta meg a beszédét, az új magyar országgyűlés első beszédét. Ennek a felejthetetlen élménynek a kapcsán azt is leírta, hogy hogyan látta a magyarokat 1990-ben. Olyan pozitívumok jellemezték a népet, mint a széleskörű tisztelet a hagyomány és a kultúra minden formája felé, az oroszok iránti gyűlölet általános hiánya, vagy az Európához tartozás vágya. Negatívumként a nacionalista és populista retorika újjáéledését hozta fel, a múltbéli rossz magyar szokások felszínre kerülését, így a rossz politikai és diplomáciai érzéket, a régi kormányzó erőkkal való kompromisszum hiányát. Az MDF-et és vezetőit is bírálta: szerinte nem volt elegendő műveltség és intelligencia az új kormányzópárt tagságában, kivéve Jeszenszkyt és Antallt. Velük sem értett teljesen egyet, hisz míg szerinte Antall „inkább politikus, mint államférfi”, addig Jeszenszkyből hiányzott „minden vezetői tehetség” (236–238).

A kommunizmus és a szovjet állam

Magyarország azonban mindkét szerző számára csak kitérő volt, érdeklődésük középpontjában a Szovjetunió állt. A kommunizmus és a szovjet rendszer mibenlétéről és perspektívájáról a hidegháború utolsó szakaszában kezdtek levelezésbe. Kennan szerint a szovjet rendszer eredetétől fogva visszatérés volt valamiféle nemzeti politikához, és semmiképp nem folytattak komolyan világhforradalmi politikát. A határok keletre húzá-

sa az I. világháború után valójában visszatérés volt az „orosz nemzeti-vallási ortodoxiához” a 200 évnyi „pétervári korszak” után. Ez lehetőséget adott a rendszer konszolidálásához, ami nyilván sokkal nehezebb lett volna, ha a balti államokat vagy Lengyelországot is pacifikálni kellett volna (162).

Ami a szovjet külpolitika irányítását illeti, Kennan különösnek ítélte, hogy Csicserint és Litvinovot elfogadták a pártban, bár nem voltak Lenin belső körének tagjai. Szerinte ennek három oka volt: jól végezték a dolgukat, politikailag gyámoltalanok voltak, és tradíció volt az oroszoknál az is, hogy a külügyeket „külsős” vigye, gyakran egyenesen külföldi. „Inkább úgy választották ki őket, ahogy egy gazdag család választott volna ki egy jó ügyvédet, hogy képviselje őt a világi ügyekben [...], de eszükbe sem jutna, hogy bevonják őt a családi körbe” (163).

Sztálin, aki a pártnak nem az ideológus, hanem a „bűnöző-összeesküvő szárnyához” tartozott, irigyelte és gyűlölte a kozmopolita párttagokat. Ezért jöhetett létre a szovjet hivatali dualizmus is. Sztálin rájött, hogy ha a párt nagyobb lesz, már nem lesz egységes, és kevésbé lesz megfélemlíthető. Potenciális politikai riválisai mindig a pártba fogtak igyekezni, és megpróbálnak majd önálló hatalmat kiépíteni. Épp ezért nem bízott soha a kommunista pártban. És ezért ügyelt az önálló államapparátus kiépítésére, ami ellensúlyozta a pártot, így a kettő kijátszhatóvá vált egymás ellen (166). Lukacs is megemlítette, hogy míg Lenin és Marx számára az állam gyűlöletes dolog volt (az előbbi „ostobaságában nem tudta megkülönböztetni a nemzettől”), addig 1939-re az állam, az államérdek „afféle szent és sérthetetlen szóvá vált” (105). Ugyanakkor a pártot is mindenképpen meg kellett hagyni, hiszen „elméletileg a párt a rendszer legitimitásának egyetlen forrása” (167).

A Szovjetunió szigorúan állami, és nem ideológiai külpolitikát folytatott. Ezzel szemben a Harmadik Birodalom alárendelte a látszólag erős államot a *Volk* eszméjének (252). Kennan mindig államként tekintett a Szovjetunióra, nem pedig forradalmi központként. A diplomata egyébként is központi szerepet szánt gondolkodásában az államnak. Az állam szerinte az ember bukott állapotából fakadó szükségszerűség (181), az emberi civilizáció fennmaradásának feltétele (264). Egy interjúban Lukacs így tolmácsolta Kennan nézeteit a szovjet államiságról: „Államként látta a Szovjetuniót, különböző kormányzati formákkal évszázadokon át, melyek közül némelyik sajnálatosabb volt, mint mások, de a hidegháború lényege nem a kommunista ideológia volt, hanem az oroszok jelenléte Európa közepén és Kelet-Európában”.¹⁶

Lukacs is egyértelműen a cári Oroszország állami politikájának folytatójaként látta a Szovjetuniót. Sztálin, miután legyőzte Japánt, csak ugyanannyi területet követelt a japánoktól, amennyit elveszítettek az 1904–1905-ös háborúban. A kelet-európai terjeszkedés szintén azt a vonalat követte, amin már a cári idők tábornokai is járni szerettek volna (169). Bár az Egyesült Államok mindenhol szovjet katonai fenyegetést látott, Moszk-

¹⁶ George Kennan, *the Soviet Union, and the Cold War. Historical Retrospectives Symposiums*, The Carnegie Council, 2009. május 13., www.carnegiecouncil.org.

va sehová nem küldött reguláris csapatokat a határain túlra, csak Afganisztánba és Kuba (171). Az amerikai közvélemény akkoriban gyakran átsiklott e fölött. Oliver North ezredes az Irán-kontra botrányal kapcsolatos meghallgatásán például Nicaraguát érthetetlen módon „szovjet támaszpontnak” nevezte (185). Lukacs határozott véleménye is az volt, hogy Sztálin soha nem akarta a kommunizmust ezeken a megszilárdult vonalakon túl elterjeszteni (325). Soha nem a kommunizmus terjedése volt az igazi fenyegetés, hanem az oroszok tömeges európai jelenléte. Ahogy Lukacs egy, a Kommentárnak adott interjújában szellemesen megfogalmazta: „Ha Magyarországot a mongolok vagy a pápuák szállják meg, akkor is lett volna egy kisebbség, aki kiszolgálja őket”.¹⁷ A szovjetek nem indították volna el a Vörös Hadsereget az Elbán túlra. Lukacs szerint ez már egy 1944-es beszélgetésből is látszott, amit Sztálin Anthony Edennel folytatott. Mikor Sztálin megjegyezte, hogy az a baj Hitlerrel, hogy nem tudja, hol kell megállni, Eden megkérdezte, hogy tudja-e azt egyáltalán bárki is. Sztálin tömören felelt: „Én tudom” (260). Kennan szerint Sztálin azért sem akarhatta tovább terjeszteni a befolyását, bekebelezve például Németország egész területét, mert attól félt, hogy ez esetben a kommunizmus hatalmi centruma áttevődhet Moszkvából Berlinbe (260). Hasonló sejtései Kínával kapcsolatban is voltak, már 1950-ben.¹⁸

Sokáig elterjedt spekuláció volt Nyugaton, hogy ha a húszas évek hatalmi harcaiban nem Sztálin, hanem Trockij kerekedett volna felül, a Szovjetunió nem a terror államaként épült volna fel, és nem jelentett volna közvetlen fenyegetést a későbbiekben. Lukacs azonban úgy vélte, „Isten görbe betűkkel ír egyenesen”, hiszen ha Trockij lett volna a szovjetek vezetője a nagy honvédő háborúban, akkor bizonyosan elbuktak volna a hitleri birodalommal szemben. Az oroszokat nem vezethette volna sokáig egy ideológus zsidó pártvezető (290).

Mi sem jellemzőbb Kennan mélyen megalapozott ismereteire az oroszokkal kapcsolatban, mint az, amit Gorbacsovról írt barátjának 1986-ban: „Ez az ember talán elkezdte a Szovjetunió lebontását” (139). Érdekes, hogy James Baker CIA-igazgató még 1988-ban sem hitte el, hogy a berlini fal leomolhat! Kennan és Lukacsot azonban nem kábították el az egypólusú világ kiépítésének szirénhangjai. Ők úgy vélték, hogy a Szovjetunió felbomlását nem szabad ész nélkül kihasználni, mert az ugyanúgy visszaüthet, mint amikor a veszteseken álltak bosszút Versailles-ban. Kennan szerint soha nem vezetett jóra, amikor megaláztak egy volt szuperhatalmat (228). Ezért nem nézték jó szemmel a sikertől megrészegült amerikai közírók cirádáit, amikor például Litvánia függetlenségét 1776-hoz hasonlították (243). A Szovjetunió, bár kivonult ezekről a területekről, potenciálisan még mindig nagyhatalom volt, és még mindig ugyanazok voltak az érdekei, amelyek korábban is. Ami az Egyesült Államokat és hirtelen megnövekedett befolyását illette, Kennan szerint „egy nemzet sem elég kiemelkedő ahhoz,

¹⁷ „83 évesen már ritkán vagyok mérges”. John Lukacsal Ablonczy Balázs és Horkay Hörcher Ferenc beszélget, *Kommentár* 2007/3., 83.

¹⁸ Lásd ACHESON: *I. m.*, 445–446.

hogy a világ urává váljon”. Ez pedig ugyanúgy érvényes volt 1940 Berlinjére, mint 1990 Washingtonjára.¹⁹

Lukacs és Kennan különböző háttérrel, más-más indíttatásból jutott ugyanazokra a következtetésekre. Az esszenciális amerikai, a közép-nyugati presbiteriánus Kennan és a magyar bevándorló Lukacs ötven éven keresztül nyújtott alternatívát a hivatalos amerikai politika és történettudomány számára, afféle „kétszemélyes ellenzékként”. Levelezésük kiadásának legfőbb célja azonban az volt, hogy a Kennan nevéhez fűződő rossz képzettársításokat eloszlassa. Kennan realista volt és morális alapokon gondolkozott, de nem volt moralista. A szovjetekről alkotott ítélete nem változott az idők során, ám mindig rugalmasan állt hozzá a megváltozott körülményekhez, folyton a célt tartva szem előtt. Lukacs John Morleyt idézve Burke-höz hasonlította Kennant, aki „változtatta a frontot, de nem az alapállást”(280).

Neon

¹⁹ Lásd *George Kennan, the Soviet Union, and the Cold War*.